

6. Городенська К. Г. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) / К. Г. Городенська, М. В. Кравченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 199 с.
7. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1985. – 451 с.
8. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 128 с.
9. Лисиченко Л. А. Багатозначність у лексико-семантичній системі : структурний, семантичний, когнітивний аспекти / Л. А. Лисиченко. – Харків : Основа, 2008. – 272 с.
10. Олійник І. С. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К., 1991. – 400 с.
11. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1988. – 232 с.
12. Словотвір сучасної української літературної мови / Г. М. Гнатюк, К. Г. Городенська, А. О. Грищенко та ін. – К. : Наукова думка, 1979. – 406 с.

Черемська О.С., Маслоб О.В.

УДК 82-343:81'373

ЛІНГВО-ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ

Одним із актуальних питань сучасної лінгвістики є етнокультурна специфіка мови, осмислення її як способу мислення, сприйняття, пізнання світу народом, що й зумовило окреслення етнолінгвістики як самостійного наукового напрямку. Представниками його в українському мовознавстві є О. Потебня, В. Жайворонок, С. Ермоленко, П. Грищенко, В. Кононенко, у польському – С. Бартмінський, А. Вежицька, К. Мошинський, Б. Малиновський, у російському – М. Толстой, С. Толстая, В. Теля, Н. Арутюнова, Д. Зеленін, Ю. Караулов, Ю. Степанов, у білоруському – І. Жилінська, В. Коваль, І. Швед, Л. Чумак.

Сучасний стан розвитку етнолінгвістики як антропоцентричної науки передбачає висвітлення проблеми соціальної детермінованості мовно-культурних понять. Історія лексичної семантики, семасіологія, ономазіологія, лінгвогеографія, зіставна лексична семантика, структурна етнологія, антропологія, деякі суміжні філософські напрями – це той неповний спектр складників етнолінгвістики, - науки, що стоїть на межі лінгвістики, етнографії, фольклористики, культурології, соціології, психології.

Важливим етнокультурним елементом когнітивної семантики є так звані “ментефакти” – стереотипи та концепти [13:1], аналіз яких дає можливість реконструювати культурні, народно-психологічні уявлення в діахронічному зрізі й, відповідно, дослідити особливості національно-мовних картин світу різних етнічних спільнот. Поняття мовної картини світу органічно пов’язується з мовно-етнічними стереотипами. В основі зміни таких стереотипів лежить динамічні лексико-семантичні процеси, зумовлені особливостями міжособистісної, міжкультурної комунікації [7: 333].

Стереотипи розглядають у контексті їхнього зв’язку з ментальністю, тому вони стали об’єктом вивчення філософії, культурології, антропології, соціології, як важливий атрибут суспільної свідомості їх досліджують етнографи, психологи, етнопсихологи, лінгвісти. Соціологи, наприклад, розглядають стереотип як елемент мислення й поведінки особистості; етнографи вважають, що стереотипи функціонують у вигляді своєрідної мови – системи знаків (правил поведінки, ритуалу, жестів, міміки, словесних формул). У філософії й культурології стереотип асоціюється з доцентровою спрямованістю людської дії, яка відпускає стійкі зразки й значеннєві константи поведінки, локалізовані “всередині індивідуальної свідомості” [4:14]. В етнопсихолінгвістиці стереотипи визначають як стійкі, емоційні за своєю природою психічні утворення, які в спрощеній формі відображають досить складний факт дійсності. Це чуттєво забарвлені соціальні образи, що об’єднують у собі соціальний і психологічний досвід спілкування, взаємин людей [1:87].

У лінгвістиці розмежовують етнічні стереотипи – “стійкі, схематизовані уявлення, судження, емоційно забарвлені оцінки щодо моральних, розумових, фізичних якостей, характерних для представників різних етносів”, національно-культурні стереотипи, що “відкладаються у свідомості носія певної лінгвокультурної спільноти у вигляді соціокультурних маркованих одиниць”, а також стереотип комунікативної поведінки – “усталені, найчастіше неусвідомлювані моделі вербальної та невербальної поведінки членів національної лінгвокультурної спільноти” [2:5]. О. Селіванова зауважує: “Стереотип – детермінована культурою, впорядкована й фіксована структура свідомості, фрагмент картини світу, що уособлює результат пізнання дійсності певним угрупованням і є схематизованою стандартною ознакою, матрицею предмета, події, явища. Стереотип є засобом економії зусиль людини при сприйнятті складних об’єктів і захищають її цінності, позиції, права” [10:579]. І. Голубовська називає стереотипи національними інтелектуально-оцінними концептами (НІОК), належать вони до тієї частини національно-мовної картини світу, яка є носієм і виразником етнічно зумовлених нюансів світосприйняття, світоосмислення, світооцінки. “Накладаючи на єдиний поняттєвий базис людської мови, мислення та культури, деталізуючи і втілюючи його в національно-специфічних формах, НІОК значною мірою визначають характер національної ментальності” [5:161].

Стереотипи існують не тільки на рівні сприйняття, мислення, вони здійснюють вплив на процес комунікації, формуються зі стійких уявлень, закладених релігією, національним досвідом, фольклором. Гендерні стереотипи є об’єктом досліджень Т. Дороніної, Т. Сукаленко, О. Вілкової; вербалізації образних стереотипів сприйняття часу в російській мові присвячена дисертація М. Шведової; стереотипи

розглядають у фразеологічній картині світу (О. Левченко), піснях (Ю. Гарасим, І. Бокало), прислів'ях і приказках, колядках і щедрівках. Етнічні стереотипи на матеріалі різножанрових творів проаналізовано у працях І. Голубовської, С. Богдан, О. Калити, Р. Кіся, М. Красикова, С. П'ятаченко, Н. Слухай.

Беручи до уваги численні визначення, можна стверджувати, що стереотипи – це лінгво-ментальні комплекси, які акумулюють соціальний, психологічний, історичний досвід людини й виявляються у різних сферах культурної діяльності людини. На відміну від концептів, які мають візуальний рівень сприйняття й характеризуються історичною мінливістю, стереотипи становлять традиційні форми вираження певних значень, які стали нормативними; стереотип існує він у свідомості як стабільний знак. Мовне вираження їх різноманітне – це можуть бути порівняння, метонімія, метафора, внутрішня форма, сталі вирази зі стертою образністю. Стереотипи можуть виражатися як словом, так і сталим виразом.

Цікавим об'єктом дослідження мовно-етнічних стереотипів є українські народні казки, адже фольклорні стереотипи є результатом етико-естетичного світоглядного синкретизму. У сюжетну канву української казки вміщено стереотипні уявлення про красу дівчини/парубка; сприйняття представників інших етносів, переважно росіян, євреїв, циганів; “вербальні семантичні коди” [8] родинної обрядовості; календарно-побутові обрядодії.

Різні асоціативні зв'язки, а також конотації (оцінні й емоційні відтінки), пов'язані з уявленням народу про красу дівчини/парубка. Кожний народ за допомогою різних мовних формул відтворює особливості свого світосприйняття. Він не лише інтерпретує світ засобами мовної символіки, “а й створює свій ментальний портрет світу за допомогою мовних артефактів – образів, символів, знаків, які втілюють у собі результати пізнавальної діяльності всієї етнокультурної спільноти. Національна мова у свій неповторний спосіб інтерпретує різні явища, традиції, звичаї, обряди, спосіб життя, кодує досвід колективно-історичної групи” [3:7]. У казці для образної характеристики завязаного хороброго чоловіка чи взагалі парубка вживається слово *козак*: “*Парубок стояв такий козак, що кращого у світі не знайти*” (Возн. I, 10), “*Найменший брат поліз у ліве вухо, а в праве виліз та зробився таким козаком, що й не придумати*” (Грінч. I, 172); донька змія каже Івану: “*Будь козаком, а я стану криницею...*” (Грінч. I, 170); “*перед ним стояв такий козак, що кращого і в світі не знайти*” (Чуб., 20); “*закохався в неї парубок, тож козак гарний*” (Основа: жовтень, 105), “*дівця-красавиця, що ні її написати, ні її намалювати, тільки доброму козаку у казці сказати*” (Чуб., 325).

У російській народній казці слово *козак* набуло іншої семантики - “работника, слуги, батрака” [9:506–508]. “*Лиска приказала в воду свезти всех их, казаки сейчас свезли в воду*” (Афан. I, 396). Сын говорит матери: “*Пойду, наймусь к богатому мужику в казаки*” (Афан. II, 154).

Слово *козак* є складовою сталих висловів, зворотів. Іван-царевич каже відьмі: “*Я козак не без доли, зайшов сюди по неволі*” (Дунаєв., 303); “*сюди-туди обертається, козацького ума набирається*” (Манж., 44); “*добрий козак усе по волі ходить*” (Яйце-райце, 8).

Образно-ціннісні стереотипи, закріплені за образом козака, пов'язані з історичним подіями, коли у XV–XVIII ст. так називали вільних людей, які брали участь у визвольній боротьбі проти загарбників. Козаки на довгий час стали символом волі, незламності українського духу. “*Маруся шаблею розмахує, мов проворний козак*” (Чуб., 92), “*зайшов він (Марко) до кума і бачить, що з його хрещеника буде точно такий козарлюга, як той, що йому сниться щочоночі*”; “*з цього (хрещеника) я вигодую доброму козака*”, – каже Марко куму (Дунаєв., 361).

Отже, за словом *козак* закріпилися позитивні значення, навіть в похідному *козарлюга* (утворений за допомогою аугментивного суфікса *-юг-*) відсутня негативна оцінка, окрім того, з'являються і додаткові значення: “міцний”, “вольовий”. Слово *козак* виступає у функції звертання до парубка, чоловіка. Змія звертається до парубка: “*Руський козаче!*” (Чуб., 238); дівчина звертається до хлопця: “*Хто ти є, козаче?*” (Чуб., 20); дідусь до хлопця: “*Пора, пора, козаче!*” (Чуб., 22).

“Стереотипи становлять константи мовної картини світу, оскільки через ці номінації, образи в концептуальну картину світу вплітається те побутове уявлення про націю, яке зафіксоване певною національною мовою” [9 :275]. У дівчини, перш за все, цінувались такі риси: *доброта, слухняність, працьовитість*, у парубка – *відвага, працьовитість*. Дідова дочка була “*добра, слухняна, роботяца і гарна, а бабина лінива, язиката, брехлива і погана. Нікого не слухала, не шанувала*” (О. Мак, 14); “*у багатого козака дочка Маруся – гарна була дівчина на все село, та ще й покірна – батька і матір поважала і слухала*” (Возн., 74), “*Іван був дуже працьовитий, статичний і розважний*” (О. Мак, 42); парубки – “*розумні й працьовиті*” (О.Мак., 58); “*добрий молодець – сильний, могутий, багатий*” (Кул., 48–72);

Стереотипні уявлення про красу дівчини / парубка в УНК сконденсовані у *внутрішній характеристиці героя*. Зовнішність героя переважно виступає другорядним елементом характеристики героя й експлікується обмеженою кількістю мовних одиниць: *гарний, молодий*: “*Стрілець – гарний молодець*” (Возн. II, 36); “*Маруся молода, ставна, з себе гарна*” (Возн. II, 75);

У російських народних казках стереотипні уявлення про красу дівчини/парубка сконденсовані в *зовнішності героя*, яка експлікується низкою лексем, а також антропонімів: “*То у нас на горах стук стучит і гром гремит, то Красная Краса, черная коса царь-девица катается*” (Афан. I, 458); “*брала его за руки белые, целовала его в уста сахарные...*” (Афан. I, 460); “*ясные глазки, белые ручки*” (Афан. II, 160). “*Елена – царевна прекрасная – невиданной красоты, алый цвет у ней по лицу рассыпается, белый пух по груди расстилается, видно, как мозжечок из косточки в косточку переливается*” (Афан. I, 324).

Широко представлені в українській народній казці мовно-етнічні стереотипи, що є “національними кличками”, даними особам однієї національності представниками іншою: національна ознака виявляється у

конотативному компоненті їхнього змісту – словами *кацап*, *жид*, *лях*, *хохол* зневажливо називали відповідно росіян, євреїв, поляків, українців. “На дорозі чоловік зустрів *кацапів* – повозками їхали ладан продавати” (Драгом., 291); “*кацапи* тягнуть бугая на землянку” (Кравч., 278). У казці “Про віночок царівни і шапку-невидимку” цар каже хлопцю: “Як ти переб’єш усіх *ляхів*, то будеш царем” (Чуб., 359). Євреї (жиди) займалися торгівлею, утримували шинок, у казці вони постають хитрими (“Язык всьому голова”) (Манж.), вирізняються з-поміж інших персонажів грошолобством. Герой казки “Про того чоловіка, що Бог йому подарував столик, козу, і бубончик” зайшов до *жида* в шинок переночувати, а жид, скориставшись нагодою, замінює чарівний столик, козу, “що грішми розсипається”, простим столом та козою (Чуб., 347).

В основу номінацій *кацап* і *хохол* покладена внутрішня форма: українець у росіян асоціювався з довгим *чубом*, в українців росіянин – з довгою *бородою*. Цю думку підтверджують етимологічні коментарі: *кацап* – “очевидно, утворене від *цап* за допомогою специфічного компонента *ка* – як жартівливе позначення людей, що носять довгі бороди” [6:408]; *хохол* – припущення експресивної відповідності латиському *cekulis* – “чуб, хохол, коса, махор” [12:272]. “Дивлються *кацапи*, що в їх чуба великі, а в його далеко більші” (Кравч., 289).

Таким чином, аналіз мовно-етнічних стереотипів, представлених у казках, ілюструє відмінне сприйняття довколишнього світу, спосіб мислення, мовну модель світу, репрезентує суттєві відмінності, закладені в ментальний простір українця чи росіянина специфікою історико-культурологічних, політичних, географічних, соціальних умов розвитку конкретної держави.

Джерела та література:

1. Баронин А. С. Этнопсихология : учеб. пособие / А. С. Баронин. – К. : МАУП, 2000.
2. Бацевич Ф. С. Словний термінів лінгвокультурної комунікації / Ф. С. Бацевич. – К. : Довіра, 2007.
3. Беседіна Т. П. Специфіка української ментальності : мовний аспект / Т. П. Беседіна // Наука. Релігія. Суспільство / Донецький держ. ін-т штучного інтелекту. – 2000. – № 2. – С. 4-9.
4. Гріценко І. П. Етнокультурний стереотип як феномен культури : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.04 „Філологія” / І. П. Гріценко. – Сімферополь, 2004.
5. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004.
6. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наукова думка, 1982-2006. – Т. 1-5.
7. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 352 с.
8. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
9. Ляшук Н. В. Стереотип як субект лінгвістичного аналізу / Н. В. Ляшук // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Серія філологічна. – 2006. – № 6. – С. 270-276.
10. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2006.
11. Словарь малоупотребительных и областных слов // Народные русские сказки А. Н. Афанасьева : в 3 т. – М. : Гослитиздат, 1957. – Т. 2. – С. 506-508.
12. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. – 4-е изд., стер. – М. : Астрель; АСТ, 2003. – Т. 4.
13. Шведова М. О. Вербалізація образних стереотипів сприйняття часу в російській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.02 „Російська мова” / М. О. Шведова. – К., 2008.

Перелік скорочень:

Афанас. – Афанасьєв А. Н. Народные русские сказки : в 3 т. / А. Н. Афанасьєв. – М. : Гос. изд-во худож. литературы, 1957. – Т. 1-3.

Возн. I, II, III. – Українські народні Казки : в 3 кн. / упоряд. М. Возняк. – К. : Держлітвидав, 1946-1948. – Кн. 1-3.

Грінч. I – Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. / изд. Б. Гринченко. – Чернигов: Тип. губерн. Земства, 1895. – Вып. 1. – С. 144-218.

Драгом. – Малорусские народные предания и рассказы : свод Михаила Драгоманова : изд. Рус. геогр. о-ва. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 434 с.

Дунаєв. – Золота книга казок. Українські народні казки / упоряд., передм. та приміт. Л. Дунаєвської. – К. : Веселка, 1990. – 429 с.

Кравч. – Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали) / зібрані В. Кравченком. – Житомир : Друкарня “Робітник”, БД. – Т. 2. – 312 с.

Лук’ян. – Українські народні казки. З народних уст записала Марія Лук’яненко. – Б. м. : Прометей, б. р. – 143 с.

Манж. – Казки, прислів’я і т. п., записані в Катеринославській і Харківській губерніях І. І. Манжура / І. І. Манжура; післямова В. С. Мороз. – Дніпропетровськ : Січ, 2003. – 239 с.

Чуб. – Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / собран. П. П. Чубинским. – СПб. : Тип. К. В. Трубникова, 1878. – Т. 2. – 688 с.